

ΝΙΚΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ *

**ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΞΟΔΟΣ ΚΑΙ
ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ
ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ**

---

* Ο κύριος Ν. Κομνηνός είναι επίκουρος καθηγητής Πολεοδομίας στην Πολυτεχνική Σχολή του Α.Π.Θ.

Περίληψη

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 μια νέα αναπτυξιακή δυναμική αρχίζει να χαρακτηρίζει τις μέχρι τότε καθυστερημένες αγροτικές περιοχές των καπιταλιστικών βιομηχανικών χωρών, ενώ παράλληλα η ύφεση γενικεύεται και οι κινητήριες δυνάμεις της φορντικής συσσώρευσης εδαντλούνται. Αυτήν την ιδιότυπη αντιστροφή, που στατιστικά τεκμηριώνεται με ικανοποιητική σαφήνεια, θα επιχειρήσουμε να διευκρινίσουμε. Αντίθετα από τις προσεγγίσεις που εσπιάζονται στη χωροθετική δυναμική της βιομηχανίας και μέσω αυτής ερμηνεύουν το γεωγραφικό μωσαϊκό της ύφεσης και της ανάπτυξης, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στις διαδικασίες ένταξης των αγροτικών και καθυστερημένων περιοχών στην καπιταλιστική συσσώρευση. Αναλύοντας την εισροή εργατικού δυναμικού στους αστικοβιομηχανικούς τομείς, τη συγκρότηση του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού και τη γεωγραφική διαφοροποίηση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης θα ισχυρισθούμε ότι η μεταβολή των διαδικασιών αυτών στο πλαίσιο της κρίσης, δημιουργεί τη νέα αλλά περιορισμένη αναπτυξιακή δυναμική των αγροτικών περιοχών.

1. Η κρίση του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης

Σπις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι σχέσεις που σήριξαν τη μεταπολεμική ανάπτυξη των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών (των χωρών της ΕΟΚ και των ΗΠΑ) συναντούν σημαντικούς φραγμούς στην αναπαραγωγή και επέκτασή τους. Η κρίση που έτοι αναδύεται μετασχηματίζει τη μέχρι τότε κανονικότητα των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών και ανάγεται από πολλούς ερευνητές (Boyer, Lipietz, Mistral, Aglietta) στην αποδιάρθρωση του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης.¹ Πρόκειται για την αποδιάρθρωση ενός καθεστώτος συσσώρευσης που έχει τις ρίζες του στις μεθόδους οργάνωσης της εργασίας που άρχισε να εφαρμόζει η καπιταλιστική βιομηχανία στο τέλος του 19ου αιώνα και συνδυάζει την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με την ισόμετρη διεύρυνση του εισοδήματος των μισθωτών και της εσωτερικής αγοράς των βιομηχανικών προϊόντων.

Ο φορντισμός γεννιέται μέσα από μια κρίση, αυτή των ετών 1929-1932, και αποδιαρθρώνεται στην επόμενη γενικευμένη ύφεση. Στη δεκαετία του 1920 είχε ήδη καθιερωθεί στις ΗΠΑ και μερικά και στην Ευρώπη ένας επαναστατικός τρόπος οργάνωσης της βιομηχανικής εργασίας: ο ταιύλορισμός. Επρόκειτο για έναν γιγαντώδη αλλά και συστηματικό έλεγχο της πορείας της εργασίας μέσα στο καπιταλιστικό εργοστάσιο, που αποσκοπούσε στη μεταφορά της γνώσης των εργατών στους μηχανικούς και στους τεχνικούς, μέσω της ονομαζόμενης «Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας». Ένα βήμα ακόμη, και μεταφορά της συστηματοποιημένης τεχνικής γνώσης σ' ένα αυτοματοποιημένο σύστημα μηχανών, που υπαγορεύει τον τρόπο εργασίας των εργατών, αποτελεί την παραγωγική βάση του φορντισμού. Στην εποχή του μεσοπολέμου, προκαλεί ένα πρώτο, μεγάλο κύμα ανάπτυξης της εντατικής συσσώρευσης. Η παραγωγικότητα τριπλασιάζεται σε σχέση με τον 19ο αιώνα αλλά η αγοραστική δύναμη των μισθωτών παραμένει σε χαμηλό επίπεδο. Αυτή, η εξαιρετικά ευνοϊκή στο ποσοστό κέρδους διαφορά, προκαλεί μία χωρίς προηγούμενο κρίση υπερπαραγωγής, την κρίση του 1929 (Lipietz, 1984).

Μόνο μετά τον πόλεμο και την ανασυγκρότηση της Ευρώπης οι χώρες του ΟΟΣΑ γνωρίζουν μία νέα φάση ανάπτυξης. Άλλα αυτή τη φορά η αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών συνοδεύει και ακολουθεί τις αυξήσεις της παραγωγικότητας. Σύμφωνα με τον Lipietz (1984) οι σχέσεις που χαρακτήρισαν το φορντικό καθεστώς συσσώρευσης και σήριξαν τη μεταπολεμική ανάπτυξη των καπιταλιστικών βιομηχανικών χωρών ήταν οι ακόλουθες:

- Ο ρυθμός αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου και ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας στην υποδιαίρεση I (τομέας παραγωγής μέσων παραγωγής) είναι όμοιοι.
- Ο ρυθμός αύξησης της κατανάλωσης των μισθωτών και ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας στην υποδιαίρεση II (τομέας παραγωγής μέσων κατανάλωσης) είναι όμοιοι.

Η πρώτη από τις παραπάνω σχέσεις πιστοποιείται με εκπληκτική ακρίβεια από τα στατιστικά δεδομένα της περιόδου 1950-1970 στις κύριες βιομηχανικές χώρες, M. Βρετανία, Η.Π.Α., Δ. Γερμανία, Γαλλία, Ιαπωνία (Lapierre - Donzel, 1980). Η δεύτερη εξασφαλίστηκε

(1) Ονομασία προς τιμή του H. Ford I της Ford T που εισήγαγε νέους τρόπους οργάνωσης της εργασίας στην αυτοκινητοβιομηχανία. Πάνω σ' αυτούς οικοδομήθηκε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης, ο φορντισμός, μια μακροπρόθεσμη δηλ. ισορροπία τομέων παραγωγής, παραγωγής και κατανάλωσης, επενδύσεων και ποσοστού κέρδους.

μέσα από μια πολιτική ρύθμιση της μισθωτής σχέσης: η μαζική κατανάλωση ακολούθησε τη μαζική παραγωγή, μέσω της συλλογικής διαπραγμάτευσης της μισθωτής σχέσης και των παροχών του κράτους πρόνοιας.

Σπην αρχή όμως της δεκαετίας του 1970 οι δυνάμεις του φορντικού καθεστώτος συναντούν τα όρια της ανάπτυξής τους. Η ισορροπία τομέων παραγωγής, παραγωγικότητας, κατανάλωσης και επενδύσεων θραύεται και μια νέα γενικευμένη κρίση εκδηλώνεται. Κυρίαρχα χαρακτηριστικά της είναι η μείωση των ρυθμών ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής, η θεαματική πτώση των επενδύσεων, η μαζική ανεργία και ο αυξημένος πληθωρισμός. Πίσω από την επιβράδυνση της μεταβολής της παραγωγικότητας και του βιομηχανικού προϊόντος ξαναβρίσκει κανείς την ταξική σύγκρουση μέσα στο εργοστάσιο. Οι μέθοδοι της συστηματοποίησης και κατάτμησης των καθηκόντων, της εντατικοποίησης και μεταφοράς στις μηχανές του εργατικού *savoir-faire* συναντούν τα όρια τους· τα τεράστια αποθέματα της ανθρώπινης εφευρετικότητας δεν μπορούν πια να αποδεσμευθούν με ταιύλορικές μεθόδους.

2. Κρίση και νέα δυναμική των αγροτικών περιοχών

Ενώ η στασιμότητα, η υπογώρηση της παραγωγής και η ανεργία γίνονται μόνιμα χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών οικονομιών μετά το 1970, οι αγροτικές τους περιοχές εμφανίζουν μια νέα, αν και περιορισμένη, αναπτυξιακή δυναμική φαινόμενο που προσλαμβάνει μια μεγάλη πολυμορφία.

Στις Ήνωμένες Πολιτείες το επίπεδο του αστικοποιημένου πληθυσμού σταματάει για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1970. Ο αστικός πληθυσμός εξακολουθεί βέβαια να αυξάνεται αλλά με ρυθμό χαμηλότερο από ότι ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών. Σαν αποτέλεσμα, το τμήμα του πληθυσμού που κατοικεί στις αστικές περιοχές σταματάει να μεγεθύνεται συγκριτικά. Σύμφωνα με τους L. Long και D. Deare (1983) η μεταβολή αυτή οφείλεται στο ότι οι αγροτικές περιοχές κερδίζουν εξίσου γρήγορα με τις αστικές νέες θέσεις εργασίας. Το συνολικό μάλιστα ποσοστό αύξησης της απασχόλησης είναι μεγαλύτερο στις αγροτικές περιοχές. Στη Μεγάλη Βρετανία οι μόνες περιοχές που καταγράφουν μία αύξηση στη βιομηχανική απασχόληση μεταξύ 1971-1976 είναι οι αγροτικές επαρχίες, με μέση αύξηση 1,6% σε σύγκριση με την κατά 13,4% μείωση των απασχολουμένων στις Βρετανικές Μητροπόλεις (Keeble D. et al. 1983). Παρόμοια μεταβολή καταγράφεται στη Δανία. Ενώ στο σύνολο της χώρας μεταξύ 1973 και 1978 οι θέσεις απασχόλησης περιορίζονται κατά 10% και οι θέσεις απασχόλησης στις αστικές περιοχές κατά 13%, οι αγροτικές περιοχές κερδίζουν 12% νέες θέσεις εργασίας (Keeble et al. 1983). Στην Ελλάδα τέλος για πρώτη φορά μετά το 1950 περιορίζεται και σε ορισμένες περιοχές αντιστρέφεται η αγροτική έξοδος.

Στο σύνολο της ΕΟΚ η ταχύτερη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών τεκμηριώνεται για την περίοδο 1970-1977, σε όρους ΑΕΠ, προστιθέμενης αξίας και βιομηχανικής απασχόλησης (Keeble et al. 1983). Ενώ αναλυτικά στο επίπεδο των χωρών-μελών, η διαφοροποίηση επιβεβαιώνεται τόσο σε όρους προστιθέμενης αξίας όσο και βιομηχανικής απασχόλησης για τη Δ. Γερμανία, Γαλλία, Μ. Βρετανία και Ιταλία και σε όρους προστιθέμενης αξίας για τις Κάτω Χώρες και το Βέλγιο.

Βλέπουμε λοιπόν μέσα στη δεκαετία του 1970 να περιορίζεται η αγροτική έξοδος εκεί που αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί, να επιβραδύνεται ο ρυθμός της αστικοποίησης, να εμφανίζει μια ταχύτερη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών από ότι των αστικών, να αυξάνεται η βιομηχανική απασχόληση στις αγροτικές και να μειώνεται στις αστικές πολλών αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, και να διευρύνεται η συμμετοχή τους στο ΑΕΠ και στην προστι-

θέμενη αξία. Σε τι δύως οφείλεται αυτή η αντιστροφή των προηγουμένων τάσεων; Μήπως διαμορφώνεται μια γένια αναπτυξιακή δυναμική στον αγροτικό χώρο; Σε τι οφείλεται η σχετική αναβίωση των μέχρι σήμερα λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών των καπιταλιστικών χωρών;

3. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της νέας δυναμικής

Οι πιο γνωστές ερμηνείες που δόθησαν στην εμπειρική διαπιστούμενη αντιστροφή της αγροτικής εξόδου και στην παράλληλη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών επικεντρώνονται στη μεταβολή της χωροθετικής συμπεριφοράς της βιομηχανίας. Αυτή θεωρείται ότι προκαλείται είτε λόγω στρατηγικών περιορισμού του κόστους παραγωγής είτε λόγω χωροθετικών περιορισμών επέκτασης των επιχειρήσεων είτε λόγω της γενικότερης αναδιάρθρωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας.

Στην ερμηνεία του «κόστους παραγωγής», προβάλλεται το υψηλότερο λειτουργικό κόστος των επιχειρήσεων στα αστικά κέντρα, σαν κύριος λόγος της μετακίνησής τους προς τις λιγότερο αστικοποιημένες και τις αγροτικές περιοχές. Οι Moore, Rhodes και Tyler (1982) υπολογίζουν ότι οι πρόσφατες αστικο-αγροτικές διαφορές του κόστους λειτουργίας των επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου στο Λονδίνο και την Ανατολική Αγγλία ανέρχονται σε 32-58% των ακαθάριστων κερδών τους. Στις ΗΠΑ προτείνεται μια πιο σύνθετη θεωρία σχετικά με το κόστος παραγωγής και την κινητικότητα της βιομηχανίας, προς τις αγροτικές περιοχές: η «filter-down» ηθεωρία του Thompson (1968). Ο Thompson συνδέει την αγροτική εκβιομηχάνιση με τις αλλαγές στη δομή του κόστους των βιομηχανικών επιχειρήσεων καθώς αυτές διέρχονται τα διάφορα στάδια του κύκλου ζωής τους. Τα πρώτα στάδια της γρήγορης τεχνολογικής αλλαγής απαιτούν τη μεγάλη αστική συγκέντρωση και τις εξειδικευμένες οικονομίες εργασίας των μητροπόλεων. Στη συνέχεια ο αυξανόμενος ανταγωνισμός και η τυποποίηση της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας οδηγούν τις επιχειρήσεις να αποκεντρωθούν σε χαμηλόμισθους αστικούς και αγροτικούς οικισμούς, καθώς το κόστος εργασίας γίνεται καθοριστικός παράγοντας της ανταγωνιστικότητάς τους, στα ύστερα στάδια του κύκλου ζωής τους.

Η ερμηνεία των «χωροθετικών περιορισμών» των Fothergill και Gudgin (1979) επικεντρώνεται στους περιορισμούς προσφοράς ωφέλιμης επιφάνειας στις επιχειρήσεις στις μεγάλες πόλεις. Σύμφωνα μ' αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση πίσω από την αστικο-αγροτική μετακίνηση των βιομηχανιών βρίσκεται η αντικατάσταση της ζωντανής εργασίας από τις μηχανές. Οι νέες ανάγκες σε χώρους επέκτασης που έτσι δημιουργούνται είναι δύσκολο να ικανοποιηθούν στις πόλεις, λόγω της μεγάλης πυκνότητας και της ισχυρής συνέχειας του φυσικού χώρου και ωθούν τις επιχειρήσεις σε μετεγκατάσταση στον αγροτικό χώρο και σε μικρότερα αστικά κέντρα.

Στην ερμηνεία τέλος της νέας κινητικότητας των επιχειρήσεων σε σχέση με τις διαδικασίες της «βιομηχανικής αναδιάρθρωσης», θεωρείται ότι η γεωγραφική κινητικότητα των επιχειρήσεων αποτελεί μέρος των γενικότερων στρατηγικών τους για οικονομική αναδιάρθρωση και περιορισμό του χωροθετικού και λειτουργικού τους κόστους (Massey, Meegan 1978).

Χαρακτηριστική και στις τρεις ερμηνευτικές εκδοχές που αναφέραμε, είναι η έμφαση στη γεωγραφική κινητικότητα της βιομηχανίας και η υποτίμηση είτε των σχέσεων άρθρωσης αγροτικών και βιομηχανικών περιοχών είτε της γενικότερης συγκυρίας μέσα στην οποία τα νέα φαινόμενα εμφανίζονται. Μια πιο αφαιρική λοιπόν ερμηνεία της νέας δυναμικής των αγροτικών περιοχών πιστεύουμε ότι είναι δυνατή, αυτή που ξεκινάει από την άρθρωση του αγροτικού χώρου με τη συσσώρευση του κεφαλαίου στο βιομηχανικό -

καπιταλιστικό τομέα και που παρακολουθεί το μετασχηματισμό της στο πλαίσιο της κρίσης του φορντισμού.

Σημαντική τομή στην ιστορία της ένταξης των αγροτικών περιοχών στην καπιταλιστική ανάπτυξη αποτέλεσαν οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Μ' αυτές εξασφαλίσθηκε πρώτα απ' όλα η συντριβή της μεγάλης φεουδαλικής γαιοκτησίας προς όφελος του αστικού καπιταλισμού, ο οποίος εξασφάλισε την προσφορά των αγροτικών προϊόντων σε φθηνότερες τιμές. Μετά την υποταγή ή κοινωνική ενσωμάτωση των γαιοκτημόνων, δύο διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου γίνονται δυνατές, ανάλογα με τον τρόπο αναδιανομής της γης. Στη μια περίπτωση, η δημιουργία μεγάλων και μεσαίων εκμεταλλεύσεων δίπλα στις μικρές ευνοεί την άμεση ανάπτυξη του καπιταλισμού στον αγροτικό χώρο, καθώς επιτρέπει τόσο την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις όσο και την εμφάνιση μισθωτών - εργατών γης από την εγκατάλειψη της καλλιέργειας των μικρών. Στην άλλη περίπτωση, η μεγάλη κατάτμηση του καλλιεργούμενου εδάφους και η δημιουργία πολλών μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων οδηγεί στο σχηματισμό ενός μεγάλου αριθμού μικρών οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων. Η οργανωση της παραγωγής παίρνει τη μορφή της μικροεμπορευματικής παραγωγής και η ενσωμάτωσή της στο καπιταλισμό γίνεται έμεσα, με τη διαμεσολάβηση των μηχανισμών της αγοράς. Ενώ δύως η μορφή της κοινωνικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου εξαρτήθηκε από την έκβαση της ταξικής σύγκρουσης μέσα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, και στις δύο περιπτώσεις η ένταξή του στον αστικο-βιομηχανικό καπιταλισμό έγινε: α) μέσω της συμβολής του στη διαμόρφωση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στο βιομηχανικό τομέα, β) μέσω της εισροής εργατικής δύναμης στους αστικο-βιομηχανικούς τομείς, σύμφωνα με τους δικούς τους ρυθμούς ανάπτυξης και γ) μέσω της συμβολής του στο σχηματισμό του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού στις καπιταλιστικές μητροπόλεις.

Πάνω σ' αυτή τη μορφή άρθρωσης αγροτικών και μη τομέων αναπτύχθηκε το χωρικό σχήμα της ανάπτυξης της μεταπολεμικής περιόδου των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Κυρίαρχα χαρακτηριστικά του αποτελούν: ο: υψηλός αριθμός αστικής ανάπτυξης, η ένταση της αστικο-αγροτικής αντίθεσης, η ένταση της διχοτομίας αναπτυγμένων - υπανάπτυκτων περιοχών, καθώς και η συνεχής διεύρυνση του μεγέθους των επιχειρήσεων και της συγκέντρωσής τους. Είναι κατανοητό ότι ένα τέτοιο σχήμα ανάπτυξης συνεπάγετο μια μεγάλη μεταφορά πόρων και ειδικότερα εργασίας τόσο στο χώρο, ανάμεσα σε περιφέρειες ή μεταξύ πόλης και υπαίθρου, όσο και μεταξύ των τομέων, ανάμεσα σε πρωτογενή και δευτερογενή ή ανάμεσα σε προχωρημένους και καθυστερημένους τομείς (Garofoli, 1983).

Από την αρχή όμως της δεκαετίας του '70 οι σχέσεις αυτές αρχίζουν να μετασχηματίζονται. Αφετηρία αποτελεί η πρώτη γενικευμένη μεταπολεμική ύφεση της καπιταλιστικής οικονομίας. Στη νέα οικονομική κατάσταση μετασχηματίζονται και οριακά ανατρέπονται οι σχέσεις ένταξης των αγροτικών περιοχών στη φορντική συσσώρευση. Συγκεκριμένα μεταβάλλονται οι απαίτησεις των βιομηχανικών τομέων σε εργατικό δυναμικό, μετατρέπεται ο τρόπος σχηματισμού του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού και αναδιαρθρώνεται η γεωγραφική κατανομή του κόστους της εργατικής δύναμης. Πρόκειται για αλλαγές που με συηματικό τρόπο αναιρούν την αγροτικο-αστική ροή πόρων και εργασίας.

Ο περιορισμός της εισροής εργατικού δυναμικού στους αστικο-βιομηχανικούς τομείς προκύπτει από την ανάπτυξη και εισαγωγή ημι-αυτόματων και αυτόματων τεχνικών παραγωγής στη συγκεκριμένη συγκυρία της δεκαετίας του '70. Νέες τεχνολογίες βασισμένες στη μικροηλεκτρονική, στις μηχανές αριθμητικού ελέγχου, στα ρομπότ, στον προγραμμα-

τιομό της παραγωγής μέσω υπολογιστών οδηγούν σε μια ταχεία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που κύρια εντοπίζεται στην καπιταλιστική Ευρώπη, στην Ιαπωνία και στις ΗΠΑ. Εάν λοιπόν η παραγωγικότητα αυξάνεται επήσια κατά 5%, απαιτείται μια παρόμοια αύξηση της παραγωγής για να διατηρηθεί η πλήρης απασχόληση, εφόσον δύοι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί. Με ένα ενεργό πληθυσμό που αυξάνει επήσια 1%, το καθεστώς της πλήρους απασχόλησης απαιτεί μια αύξηση της παραγωγής κατά 6%. Στο πλαίσιο όμως της κρίσης της δεκαετίας του '70, πολύ χαμηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης πραγματοποιήθηκαν. Έτσι, μια διακύμανση της παραγωγής 2%, συνοδευόμενη από μια αύξηση της παραγωγικότητας κατά 4% και του ενεργού πληθυσμού κατά 1% δημιουργεί πτώση της απασχόλησης -3% έως -7% επήσια.

Καθώς η ανεργία καθιερώνεται σαν δομικό χαρακτηριστικό της νέας φάσης, μετασχηματίζεται ο τρόπος σχηματισμού και η διάρθρωση του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. Την παραδοσιακή θέση των αγροτών στον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό καταλαμβάνουν αυτοί οι ίδιοι οι άνεργοι, καθώς ο αριθμός τους λίγο μεταβάλλεται ανάμεσα στο ανώτερο και στο κατώτερο σημείο του οικονομικού κύκλου. Η ιστορική επομένως λειτουργία της οικονομικής συγκυρίας στη δεκαετία του '70 είναι ακριβώς το τέλος της εποχής της πλήρους απασχόλησης και η μόνιμη εισαγωγή της ανεργίας μέσα στην αγορά εργασίας. Ο εφεδρικός βιομηχανικός στρατός μπορεί να συγκροτείται με τον κλασικό πα τρόπο, τους άνεργους του ίδιου του βιομηχανικού τομέα, και όχι με πρόσθετες αγροτικο-αστικές μετακινήσεις.

Αυτός ο διπλός όμως περιορισμός των αναγκών σε εργατική δύναμη στους αστικο-βιομηχανικούς τομείς των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών στη δεκαετία του '70 οδήγησε με τη σειρά του:

- στην απομάκρυνση κατ' αρχήν μαζικά των γυναικών και των μεταναστών από την παραγωγή και στον επαναπατρισμό μεγάλου αριθμού των τελευταίων,
- στην προσωρινή αναίρεση της αναγκαιότητας των αγροτικο-αστικών μετακινήσεων και στη διακοπή της προηγούμενης έντασής τους,
- στην παραμονή εργατικού δυναμικού στις αγροτικές και λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές,
- στην παρουσία «λιμνάζοντος» εργατικού δυναμικού έξω από ένα περιβάλλον με συνδικαλιστική παράδοση, μη ενταγμένου σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, με μικρότερη εν δυνάμει αντίσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και χαμηλότερο συγκριτικά κόστος αναπαραγωγής, μακριά από τα κύρια αστικά κέντρα και τις μεγάλες συγκεντρώσεις.

Διαμορφώθηκε έτσι μια νέα γεωγραφική κατανομή της εργατικής δύναμης, του κόστους της και των άλλων χαρακτηριστικών της, που αποτέλεσε τη βάση και επέτρεψε τη νέα γεωγραφική κινητικότητα των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ότι μετακινήθηκαν βιομηχανικές επιχειρήσεις ή τμήματά τους προς τις αγροτικές και τις λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές σε πολλές καπιταλιστικές χώρες (Δ. Γερμανία, Γαλλία, Μ. Βρετανία, Ιταλία, Δανία) είναι αναμφισβήτητο, όπως επίσης αναμφισβήτητο είναι ότι σε πολλές καπιταλιστικές πάλι χώρες οι αγροτικές περιοχές γνώρισαν έναν παρόμοιο με τις αστικές περιοχές περιορισμό των θέσεων εργασίας. Οπωσδήποτε η αναλυτική καταγραφή των μετακινήσεων του βιομηχανικού κεφαλαίου αποτελεί ένα ξεχωριστό θέμα. Εδώ όμως μπορούμε να υπογραμμίσουμε ότι είναι η νέα γεωγραφική κατανομή της εργατικής δύναμης που επιτρέπει τις νέες χωροθετικές συμπεριφορές της βιομηχανίας και ότι η σχετική αναβίωση των αγροτικών και λιγότερο αστικοποιημένων περιοχών που έτσι συντελείται δε βασίζεται στην ανάπτυξη της γεωργίας αλλά, αντίθετα, στη μετακίνηση της βιομηχανίας. Παρουσιάζεται έτσι

μιας άλλης μορφής αστικοποίηση των αγροτικών περιοχών και όχι μια αγροτο-αστική αντιστροφή των ρυθμών ανάπτυξης.

Αναφορές

- Boyer Luc** (1977): "Management et cycle international de l'innovation", Direction et Gestion des Enterprises, Nov. - Dec. 1977.
- Fothergill S., G. Gudgin** (1979): "Regional employment change: a sub-regional explanation", Progress in Planning, Vol. 12.
- Garofoli G.** (1983): "Uneven development and industrial restructuring: the Italian pattern in the '70'S", Naxos Seminar Proceedings.
- Keeble D., P. L. Owens, Ch. Thompson** (1983): "The urban-rural manufacturing shift in the European Community", Urban Studies, Vol. 20.
- Lipietz A.** (1984): "La Mondialisation de la crise Generale du Fordisme 1967-1984", CE-PREMAR No 8413 - Paris.
- Long L., D. Deare** (1983): "The slowing of urbanization in the U.S.", Scientific American, N. 1, Vol. 249.
- Maskel P.** (1983): "Capital restructuring and the advantages of backwardness in peripheral regions", Naxos Seminar Proceedings.
- Massey D., R. Meegan** (1978): "Industrial restructuring versus the cities" Urban Studies, Vol. 15.
- Moore B., J. Rhodes, D. Tyler** (1982): The Growth of Employment in the Inner and Outer Cities of the Six Largest Conurbations in the United Kingdom 1951 - 1976", Univ. of Cambridge, Disc. Paper 7.
- Thompson, W. R.** (1968): "Internal and external factors in the development of urban economies" Issues in urban Economics, The John Hopkins Press, Baltimore.

ΤΟΜΟΣ Β' ΔΙΕΘΝΕΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ
ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Οικονομία &
Αγροτικός τομέας

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1986

ΑΓΡΟΤΙΚΗ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΛΛΑΣΣ

